

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Kortare recensioner

Jörn Rüsen (ed), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate, Making Sense of History. Studies in Historical Culture and Intercultural Communication, Vol 1*, Berghahn Books, New York & Oxford 2002. 206 s.

Syftet med boken anges av redaktören, Jörn Rüsen, professor emeritus i historia vid universitetet i Bielefeld, vara att introducera den interkulturella dimensionen i historieteori och belysa de konflikter som uppstår när man försöker beskriva det globala historietänkandet. Att ett globalt synsätt är nödvändigt, beror på att invandring och globalisering utmanat den västerländska föreställningen att de egna uppfattningarna är universellt tillämpbara. Rüsen menar därför att det är viktigt att försöka ta reda på hur man producerar globalt gångbar kulturell och historisk kunskap för kommande generationer, en ansats som han anser görs i denna bok. Detta genomförs genom att en historiker, Peter Burke, presenterar det han anser vara typiskt för det västerländska historietänkandet. Dessa punkter kommenteras sedan av femton akademiker från olika delar av världen verksamma inom historia eller närliggande discipliner. I inledningen anger Rüsen att han med boken försöker intressera personer utanför den akademiska världen, men både problemformuleringen och upplägget med många referenser till historiska och samhällsvetenskapliga verk gör att det är svårt att se att detta skulle kunna lyckas.

Inledningsvis anger Peter Burke, professor i kulturhistoria vid universitetet i Cambridge, att ingen av de punkter han karaktäriserar det västerländska historietänkandet med i sig är unik. Det är kombinationen av och betoningen på olika faktorer som är specifikt västerländsk, en kombination som dock varierar med tidsperiod, område, socialgrupp och historiker. Han påpekar också att begreppet västerländsk i sig är en historisk konstruktion, och att det inte är självklart att de antika grekiska historieskrivarna hör till den västerländska historietraditionen. De tio punkter som Burke anger är: 1) En linjär syn på historien kopplad till en utvecklingstanke, 2) förekomsten av ett historiskt perspektiv, 3) betoning av det individuella, 4) framhävande av vissa kollektiva grupper, 5) upptagenhet med historisk kunskapsteori, 6) försök till historiska förklaringar, 7) en självupplevd objektivitet, 8) kvantitativa metoder, 9) distinkta litterära former för historieskrivandet, och 10) karaktäristiska uppfattningar om tid och rymd.

I sin kommentar menar Tarif Khalidi, historieprofessor vid universitetet i Cambridge, att historietänkande och historieskrivande är uttryck för de omständigheter människor lever i och att det vore mer fruktbart att söka efter de allmänna principer som styr dessa uttryck än att försöka specificera vad som är västerländskt. Frank R Ankersmit, professor i idéhistoria vid universitetet i Groningen, är inne på samma tankegång och med en psykoanalytisk metod anser han

sig ha påvisat ett västerländskt särdrag i kopplingen mellan historiskt medvetande och traumata förknippade med vissa historiska händelser. Georg G Iggers, professor i historia vid universitetet i Buffalo, framhåller att varken han eller Burke har tillräckliga kunskaper i andra kulturers historietänkande för att säkert veta vad som är speciellt för det västerländska. Han ifrågasätter också, med stöd av post-modernistisk kritik och flera andra författare i boken, om det över huvud taget finns en samlad västerländsk tradition. Iggers menar även att de faktorer som Burke identifierat som västerländska i själva verket är moderna, svarande mot Max Webers föreställning om rationalitet, och därför inte specifikt västerländska. Han påpekar också att Burke utelämnat den viktiga frågan om det sociala och institutionella sammanhang där historieskrivandet äger rum. Den mest grundläggande kritiken av Burkes karaktärisering kommer från Hayden White, professor i idéhistoria vid University of California, Santa Cruz, och i jämförande litteratur vid Stanforduniversitetet, och den som angetts som upphovsman till den post-moderna kritiken inom historiografin. White menar att det västerländska historietänkandet är en avbild av den västerländska kulturen i allmänhet, vilken har förändrats i takt med att förhållanden för social produktion och reproduktion förändrats. Ett västerländskt perspektiv på historietänkandet är enligt detta synsätt bara ett led i förvandlingen av världen till handelsvara. Masayuki Sato, professor i samhällsvetenskap vid Yamanashiuniversitetet, skriver att före 1800-talet så var inte historiografi så viktigt i Europa, utan den blev det först när det primära projektet, ”Den romerska lagen”, kollapsat. Historiografi var däremot central för de östasiatiska kulturerna, med viktiga verk redan på 700-talet i Kina.

Boken avslutas med att Peter Burke sammanfattar och kommenterar de andra författarnas synpunkter. Avslutningen leder inte fram till någon direkt slutsats, utan Burke framhåller att han anser att meningsutbytet i boken fört debatten framåt, men att fortsatt debatt och forskning behövs. Jag uppfattar boken som mycket ojämn, med vissa författare som noga kommenterar Burkes inledande punkter, medan andra bara använder dem som utgångspunkt för beskrivningar av andra problem inom historieforskningen som betydelsen av muntlig historia och kopplingen mellan antik historia och spådomskonst. Dessa senare inlägg hade med fördel kunnat kortas ner eller strykas. I huvudsak tycker jag dock att boken är både intresseväckande och läsvärd för den som intresserar sig för historieteori.

Hans Johnsson

Jørgen Nybo Rasmussen, *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*, Franziskanische Forschungen 43, Kevelaer 2002. 617 s.

De första franciskanerna i Norden etablerade sig i det danska Ribe år 1232. Ett drygt decennium senare existerade redan en nordisk franciskansk ordensprovins

vid namn Dacia, i vilken vid medeltidens slut inte färre än 48 kloster ingick (faktum är att jag själv råkar bo alldeles bredvid ett av dessa, på Stora Gråbrödersgatan i Lund). Samtliga kloster lades dock ned i samband med reformationen, varefter både det nordiska och det utomnordiska intresset för Skandinaviens gråbröder har varit tämligen svagt. Hela denna nordliga franciskanervärld har emellertid sedan 1960-talet varit föremål för den danske forskaren Jørgen Nybo Rasmussens energiska forskarmödor. Första delen av ett planerat tvåbandsverk i ämnet har nu utkommit på tyska, *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*.

Enmansprojekt av den här arten kan inte annat än imponera på en akademisk läsare. Nybo Rasmussen har utfört ett stort arbete, och när andra volymen – i vilken bland annat franciskanernas *studium generale* i Lund skall avhandlas – utkommer lär forskarvärldens tacksamhet mot dansken bli ännu större. Att boken dessutom har omfattande och innehållsrika faktabilagor förstärker ytterligare det positiva intrycket.

Nybo Rasmussens uttalade syfte är att ge oss en grundläggande tegelsten, en så samlad och fullständig bild som möjligt, av Nordens medeltida franciskaner. Hans bok utgörs av en svit lika utförliga som välordnade kapitel: en kronologisk skildring med redovisning av källor, en redogörelse för hur franciskanorden anlände till Nordens länder samt hur och när klostren grundades, en beräkning av det samlade antalet nordiska franciskaner och deras sociala ursprung (flertalet tycks ha kommit från borgar- och bondeled), en analys av ordensprovinsens organisation, klostrens rättsliga ställning, påvliga privilegier, ekonomiska villkor och donationer, en skildring av franciskanernas dräkter, arkitektur, fattigdomsideal, klosterliv och gudstjänster, med mera.

Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter är en strikt empirisk bok till synes helt utan teoretiska pretentioner. Skildringen är detaljerad, men man bör ha i minnet att långt ifrån allt är att betrakta som ny kunskap. Åtskilligt känns igen från de allmänna referensverk som redan finns, men även detta får ny relevans när det presenteras på detta samlade vis. Nybo Rasmussen väjer inte för anomalier utan tar upp dem till försiktig diskussion, exempelvis den svårförklarliga lokaliseringen av tre senmedeltida kloster till Torkö (blekingska skärgården), Kökar (Åland) och Krokek (Kolmården).

Boken är inte invändningsfri. Så fort Nybo Rasmussen går utanför sitt specialfack – franciskanernas historia – ådagalägger han en och annan irriterande kunskapsbrist. Sålunda accepterar han utan diskussion att det har legat ett hednatempel i Uppsala (s 90), något som forskningen numera starkt betvivlar. Inte heller alla Nybo Rasmussens kausalresonemang är lätta att acceptera för en svensk medeltidshistoriker. Som exempel kan anges grundandet av franciskanklostret i Östra Aros (det blivande Uppsala) år 1247. Nybo Rasmussen ställer sig frågan varför klostret grundades där och inte i ärkebiskopens säte, (Gamla) Uppsala. Hans svar är att franciskanklostrets etablering troligen bör tolkas som en förbere-

dande handling i förflyttningen av ärkesätet till Östra Aros, vilket ju inträffade några decennier senare. För den som är insatt i svensk historia och medeltids- arkeologi är det emellertid snarare Nybo Rasmussens själva spörsmål som känns märkligt. (Gamla) Uppsala var en rural centralort av ett slag som franciskanerna och dominikanerna ytterst sällan prioriterade när de grundade sina kloster. Östra Aros var däremot en liten stad som höll på att utvecklas till ett betydligt mer imponerande demografiskt centrum än (Gamla) Uppsala någonsin blev. För franciskanerna torde valet mellan platserna ha varit självklart: de slog sig mycket hellre ned i staden än vid landsortskatedralen.

Nybo Rasmussens viktigaste slutsats känns påfallande nyktert realistisk: att de nordiska franciskanerna i allt väsentligt var som alla andra franciskaner, att de inte lät sig påverkas av det bistra klimatet utan på ett otvunget och naturligt sätt förde ordensgrundarens ideal vidare på våra breddgrader. Förmodligen har han helt rätt i detta konstaterande, något som ytterligare stärker bilden av det medeltida Norden som en helt integrerad del av den katolska kulturkrets som våra lutherska förfäder under påföljande sekler gjorde så stora ansträngningar att fjärma oss från.

Dick Harrison

Kirsi Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448–1527*, Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia 313, Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ 313, Saarijärvi 2001. 458 s.

Per Ingesman, *Provisioner og processer. Den romerske Rota och dens behandling af danske sager i middelalderen*, Aarhus universitetsforlag, Århus 2003. 817 s.

Problem med matsmältningen anförde riksföreståndaren Sten Sture den äldre och hans hustru, Ingeborg Åkedotter (Tott), som skäl, när de 1479 begärde och fick påvligt tillstånd att förtära ägg och mjölkmat under fastan. Det var inte första gången paret vände sig till kurian med böneskrifter. Tidigare hade de velat försäkra sig om att deras äktenskap var legalt och att de barn de kunde få skulle betraktas som legitima (1474, 1475). Herr Stens första fästmö, som dött före sitt bröllop, hade nämligen varit kusin till fru Ingeborg. Brott mot ett sådant kanoniskt äktenskapshinder krävde förr eller senare påvlig absolution.

Absolution sökte vidare en prästbroder i birgittinklostret i Nådendal, som missbrukat sin ställning som biktfar för systrarna där (1472). Det var inte bara det att han trots sitt celibatlöfte hade tagit sig in i deras klausur flera gånger och haft sex med två nunnor. Dessa råkade dessutom vara släkt med varandra i tredje led, också det ett brott. Hur Pável Scheel, sedermera domprost i Åbo, drabbats av sin *defectus corporis*, närmare bestämt förlust av vänster tumme, är nu känt. I sällskap med sin stiftschef var han vid något tillfälle på väg till biskopsborgen,

och för att besättningen där skulle få veta att sällskapet var i antågande hade han på uppmaning av biskopen tänt på något explosivt som han höll i handen (1498).

Det här är några exempel på ärenden från Uppsala ärkebiskopsdöme under åren 1448–1527 i penitentiariatets arkiv. Dess innehåll betraktades länge som konfidentiellt, men sedan de äldre delarna 1983 deponerats i Vatikanarkivet har det öppnats för viss forskning. Riksarkivet kommer senare att få kopior och sammandrag av själva texterna, men ännu så länge är uppgifterna om ärenden, som gått till penitentiariatet i Rom och där bifallits, enbart kända genom den finska historikern Kirsi Salonens avhandling.

Till en kardinal med titeln *poenitentiarius maior* (stor-penitentiarien) hade delegerats rätten att avlösa botfärdiga från skuld, som de ådragit sig genom sådana svåra synder som var reserverade för påvens avgörande; enklare fall sköttes av småpenitentiariet vid vallfartskyrkorna i Rom eller lokalt. Vidare hade *poenitentiarius maior* att ge dispenser för vissa gärningar, som var otillåtna enligt den kanoniska rätten. Det var lätt för medeltidsmänniskan att råka bli bannlyst och utesluten ur den kristna gemenskapen. Ett påvligt ämbetsverk, *Penitenziaria Apostolica*, med många tjänstemän hade vuxit fram vid sidan av kansliet och kammaren inom den påvliga centraladministrationen. Från och med mitten av 1400-talet finns en sammanhängande serie registervolymer med notiser på hårt förkortat latin om de suppliker som bifallits.

Ännu svårare att penetrera anses vara det arkiv som bildats av påvestolens högsta rättsliga instans, *Rota Romana*; institutionen har namn efter det runda bord som domarna satt kring under dess glansdagar i Avignon på 1300-talet. Vid mitt första besök i Vatikanarkivet i början av 1980-talet övervakade en äldre pater i fotsid kaftan forskarna från ett slags kateder mitt i läsesalen. Katedralen hade för övrigt nog stått där alltsedan detta stora privata arkiv, *Archivo Segreto Vaticano*, öppnats hundra år tidigare. På en fråga om källmaterial, som eventuellt kunde ha blivit förbisett vid de stora nordiska inventeringarna under mellankrigstiden, gavs svaret att något nog kunde finnas i Rota-arkivet. Själv expert på detta tillade Hermann Hoberg emellertid snabbt att materialet var svårtolkat, inte bara språkligt. Processerna i Rota-domstolen rörande främst provisioner, alltså påvliga utnämningar till kyrkliga ämbeten, i Danmark behandlas i en nyutkommen avhandling av Per Ingesman, teolog i Århus; denne har tidigare även arbetat med penitentiariematerial.

Beundransvärt nog har två yngre nordiska forskare nu alltså gått igenom dessa svåra arkiv och presenterat sina resultat i doktorsavhandlingar. Utöver en mödosam genomgång av svårlästa textmassor på latin har i båda fallen krävts goda kunskaper av kanonisk-rättslig och kurialadministrativ art. Samlingarna är inte topografiskt ordnade, och att ur massan av skrivelser och anteckningar om stort och smått från alla den västerländska kristenhetens kyrkoprovinsers vaska fram sådant som gäller just de nordiska är alltid som att söka nålar i en höstack. Därutöver

har för ämnena relevant material i lokala arkiv också tagits med, främst sådana handlingar som Ingesman i annat sammanhang kallat kurialdokument. Enligt hans mening belyser de bättre än egentliga påvebrev hur den enskilda människans liv påverkades av maktutövningen i Rom under senmedeltiden.¹

I båda avhandlingarna ägnas första delen åt presentation av institutionen ifråga, dess uppbyggnad, arbetssätt och så vidare. I Ingesmans fall är det motivet, eftersom ett modernt standarverk saknats, men varför på danska? I Salonens arbete var behovet till följd av det internationella forskningsläget inte lika stort, och hennes framställning härom – tack och lov inte på finska – hade onekligen vunnit på att integreras med diskussionen av de konkreta fallen i avhandlingens senare del. Vad gäller Rota-domstolen tycks motsvarande svenska processer ha varit färre men återstår icke desto mindre att sökas och studeras.

Medan Ingesman hittat 1000-talet danska notiser, har Salonen i penitentiariatets registervolymer från tiden fram till reformationen funnit sammanlagt 424 bifallna suppliker från den svenska kyrkoprovinsen, det allra mesta nya uppgifter. Vid sitt studium av de enskilda fallen frågar hon vilka det var som vände sig till penitentiariatet i Rom, i vilka ärenden det gjordes och hur det praktiskt gick till. De trots allt få svenska fallen jämförs med övriga i penitentiariarkivet, särskilt de tyska, och det är mycket laborerande med siffror. Studien präglas av ett anakronistiskt synsätt såtillvida som författaren gärna talar om Åbo stift som Finland och dess invånare som finner samt ägnar det större intresse än de andra svenska. Vid disputationen kritiserades hon dessutom för att ha använt föräldrade, under medeltiden aldrig nyttjade, finska namn på Åbobiskoparna.

Mer än hälften av supplikerna från ärkebiskopsdömet gäller mord. Även våld och deltagande i krig är vanligare som orsak här än i supplikerna från Europa i övrigt. Det är huvudsakligen präster och andra andliga som möter som mördare eller misstänkta för mord i supplikerna från ärkebiskopsdömet. En präst blev genom sitt brott obehörig att utöva kyrkligt ämbete och förlorade därigenom sin inkomst. Han riskerade dessutom att tjänsten gick till någon annan, innan han av påven eller penitentiarien blev löst från bannet och fick dispens för att kunna fortsätta sin ämbetsutövning eller karriär. För den skyldige eller misstänkte gällde det att snabbt ge sig iväg till Rom och lämna in en supplik. Önskemål att lämna ett kloster eller att byta orden förekommer också. Av de många supplikerna om illegitim börd är påfallande många från prästsöner, som – antagligen tidigt inskolade i sin sockenkyrkas gudstjänstliv – begär dispens för att få mottaga de högre prästvigningarna. Penitentiariematerialet förstärker intrycket att prästerna inte sällan levde tillsammans med sina hushållerskor och barn.

Birgitta Fritz

1. Per Ingesman, "Middelalderlige kurialdokumenter i de nordiske lande", *Ny väg till medeltidsbrev*, Skrifter utgivna av Riksarkivet Stockholm 18, 2002, s 73–86.

Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*, Prisma, Stockholm 2002. 398 s.

Richard Ringmar, *Gustaf Eriksson Vasa. Kung, kamrer, koncernchef*, Atlantis, Stockholm 2002. 156 s.

Det är onekligen en händelse som ser ut som en tanke. Från att ha varit förpassad utanför den biografiska diskursen i uppemot femtio år dyker samma år Gustav Vasa upp i inte mindre än två biografier. Den ena är skriven av professor Lars-Olof Larsson och är det mest gedigna arbetet, den vann också 2002 års Augustpris för bästa fackbok. Den andra biografien är skriven av Richard Ringmar. Förra gången någon författade en biografi över kungen var Ivan Svalenius med den på sin tid banbrytande *Gustav Vasa* (1950).

En orsak bakom detta till synes plötsliga intresse för Gustav Vasa är att intresset – faktiskt – aldrig har gått förlorat. Gustav Vasa har alltid fascinerat, allt sedan nationalromantikerna placerade honom på den kungliga piedestalen som riksbbyggaren och "den store landsfadern". Vad som istället skett är att biografien som genre har fått ett uppsving inte bara i Sverige utan även utomlands; genren är omätligt populär i USA. Flera biografier över kända svenska personer har kommit ut: Karl XI, den heliga Birgitta, Axel Oxenstierna, Karl Knutsson Bonde med flera.

Lars-Olof Larsson gör upp med schablonbilden av Gustav Vasa. Kungen var inte någon landsfader, inte heller någon frihetshjälte. Larsson ger en målade skildring av en hänsynslös och maktfullkomlig härskare som inte drog sig för att beställa lönnmord och ständigt bryta löften och dra tillbaka utfästelser. Att Gustav dessutom blev rik på kuppen – hans förvärvade godsmassa, arv och eget, omfattade nästan 5 000 hemman – utgör i det sammanhanget inte någon förmildrande omständighet. Kungen hade "ett rätt och hänsynslöst personligt sinnelag" (s 352), menar Larsson. Det är också detta karaktärsdrag som får Larsson att se kopplingar mellan Machiavellis suveräna fursteideal och den svenske kungens råa och brutala framfart. Inte så att Gustav själv skulle ha läst *Fursten*, något egentligt läshuvud hade aldrig kungen, om än hans minne för namn och platser påstås ha varit över det normala. Den förmedlande länken var mentorn Hemming Gad, som en tid hade varit Sten Stures legat vid den påvliga kurian. Det var genom honom en machiavellisk grund göts i Gustavs personlighet och gav friheter åt en redan hänsynslös karaktär.

Larsson strukturerar boken efter tre teman: Befriaren, Riksbbyggaren och Landsfadern. När det gäller Gustavs insatser för att befria Sverige från danskt styre och bryta loss från de nordtyska staternas inflytande över politiken och ekonomin framkommer inte något nytt i biografien. Däremot är skildringen fräsch och ger en uppdaterad beskrivning av händelseutvecklingen. Något nytt fram-

kommer egentligen inte heller vad avser Gustav Vasas roll som riksbyggare. Att han på ett strategiskt vis skickligt markerade sin egen oersättlighet på tronen i kombination med att krossa all inhemsk opposition är också väl känt av historikerna. Mer nytt finns däremot i Larsson beskrivning av det sista temat: Gustav Vasa som landsfader. Med hjälp av ny forskning om 1500-talets svenska fogdeförvaltning (Mats Hallenberg) redogör och diskuterar Larsson förtjänstfullt för arvrikets införande och kungens personliga omdirigering av rikets finanser utifrån "en svensk modell". Som ett led i att ordna dialogen mellan lokalsamhället och kungamakten blev kungen mer lyhörd för klagomål efter Dackefejden, för att nämna ett exempel. Lokalsamhället var för kungen en resurs han stundom behövde mobilisera för sina syften. Ett annat viktigt resultat av kungens metoder var fogdeförvaltningen.

Det nya med Larssons bok bygger inte på några nya källor eller på nya läsningar av redan kända källor (Peder Svarts krönika för att nämna en ofta använd källa). Det nya ligger i hans tolkningar av Gustavs insatser. Kungens handlingar avslöjar personen, menar han och gör upp med alla nationalromantiska schablonbilder som fortfarande finns och ständig får ny näring av populära skriftställare. I det avseendet har han lyckats väl. Beröm ska också utdelas för bokens många, fina illustrationer och bilder. Att många av bokens bilder är fotografier tagna idag och inte favoriter i repris är ett stort plus i sammanhanget.

Kritik kan och bör dock riktas mot själva förfaringssättet att skriva biografi. Här saknas en diskussion kring genrens möjligheter och begränsningar. Hur når en biograf individen? Är det via en psykoanalytisk modell (barndomens stora roll för den vuxna individens konstitution) eller via livsverks- och/eller yrkesbiografisk metod? Vad det är för slags biografi Larsson skrivit framgår inte, därmed inte heller de metodproblem han ställts inför.

Man kan inte heller låta bli att fundera över vilka möjligheter som fanns i 1500-talets svenska samhälle att tänka över och diskutera individen och personen. Gustav själv hade säkert valt temperamentläran för att beskriva sig själv. Kungens systerson Per Brahe d ä:s beskrivning av honom som en "kolerisk person" faller in i det mönstret.

Ringmars bok hamnar lätt i skuggan av Larssons, det är otvetydigt så. I rättvisans namn skall påpekas att även Ringmar diskuterar Machiavellis inflytande på kungen och ser Hemming Gad som en förmedlande länk (s 29f). Ringmars grepp att i slutet av boken citera och jämföra utsagor om kungen som person från gammal och ny forskning är intressant, eftersom han på ett enkelt sätt visar hur uppfattningarna om kungen förändrats under 1900-talet, från hjälteroll till en mer sammansatt och maktfullkomlig personlighet.

Bo Eriksson Janbrink

Francesc Relaño, *The Shaping of Africa. Cosmographic Discourse and Cartographic Science in Late Medieval and Early Modern Europe*, Ashgate, Aldershot 2002. 271 s.

Den som betraktar en av de många världskartorna från 1600- eller 1700-talen har sällan problem att känna igen sig. Kontinenterna ligger där de ligger, med undantag för Australien, och Europas geografi är den vi är vana vid från våra dagars kartor. Flertalet kustlinjer är korrekt utritade, med undantag för territorier i de arktiska regioner och delar av Stilla havet som ännu återstod att utforska. Men när det gäller inlandet i de utomeuropeiska världsdelen är läget annorlunda. Myter och sagor blandas friskt med den lilla korrekta information som råkar finnas till hands. Myterna förefaller dessutom ha haft ett eget liv, en inre dynamik som fick dem att fortplanta sig från karta till karta långt in i 1800-talet. Det skulle mycket till för att förmå en europeisk geograf under den tidigmoderna tiden att erkänna sin okunskap och helt enkelt skapa ett vitt fält för *terra incognita* istället för att rita dit en påhittad sjö, en bergskedja eller några pittoreska elefanter.

Mer än för någon annan världsdelen gällde detta för Afrika, en kontinent som i praktiken skapades i den europeiske kartografens sinne under perioden från 1200-talet till 1500-talet men som icke desto mindre kunde behålla sitt mytiska innemäte – den fantasifulla föreställningen om landet innanför kusterna – ända till Livingstones och Stanleys dagar. Det är ingen slump att den viktoriaiska tidens äventyrsförfattare med Rider Haggard i spetsen valde att lokalisera sina glömda städer, gruvor och sägenomspunna civilisationer till just Afrikas mörka inland: så hade européerna gjort i hundratals år. Forskaren Francesc Relaño, verksam i Paris, har i en inspirerande bok betitlad *The Shaping of Africa. Cosmographic Discourse and Cartographic Science in Late Medieval and Early Modern Europe* analyserat hur denna afrikanska vision växte fram i övergången från medeltiden till tidigmodern tid. Boken utgör ett gott exempel på hur det europeiska intellektet sökte betvinga och förstå sin omvärld i en tid då den konkreta geografiska kunskapen växte kraftigt samtidigt som många tankestrukturer förblev fast rotade i medeltida kategorier.

Enligt Relaños övertygande resonemang vilade utvecklingen på flera parallella företeelser. Först och främst omvandlades de lärda européernas uppfattning av geografi och geografisk vetenskap i riktning mot en mer vetenskaplig världsbild, något som bland annat resulterade i tillverkningen av de senmedeltida portolankartorna: förbluffande exakta sjökort med kustlinjer, en genre som i synnerhet katalanerna excellerade i. För det andra medförde missionen, karavanerna och inte minst de sjöväga upptäcktsresorna på 1400-talet att den empiriskt kända världen blev större, något som gjorde det tekniskt möjligt att faktiskt rita ut hela Afrikas kust på en karta. För det tredje fortsatte 1500- och 1600-talens människor att projicera sin makrorumsliga, närmast kosmologiska, vision av det Främ-

mande på ännu icke upptäckta delar av jordklotet, varvid Afrikas inland blev den logiska platsen för myter att leva vidare och frodas. Därav märkliga geografiska element som "Månbergen" och den stora (icke-existerande) sjön mitt i kontinenten, vilka dyker upp på allehanda europeiska kartor under de sekler då våra förfäder – kan man tycka – borde haft vett att istället erkänna sin okunskap.

Francesc Relaños bok är ett bra exempel på hur historievetenskapen, i synnerhet mentalitetshistorien, med fördel kan utvecklas genom analyser av tidigare förbisett material. Genom studier av kartor, bilder och liknande visuella tolkningar öppnas nya vägar till en förståelse medeltidens och renässansens världsbild.

Dick Harrison

Ola W Jensen, *Forntid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysning*, GOTARC Serie B., Gothenburg Archaeological Theses no 19, Göteborg 2002. 452 s.

Ola W Jensen karaktäriserar sin avhandling som arkeologihistorisk. Arkeologihistoria är en forskningsinriktning inom arkeologin, som vuxit fram till följd av den alltmer självreflexiva hållningen bland arkeologerna. Den typ av arkeologihistoria som Jensen företräder har stora likheter med de historiografiska ansatser som gjorts inom historievetenskapen under de senaste decennierna. Det handlar här inte bara om att skriva det egna ämnets historia, utan om att problematisera villkoren för hur kunskapen om det förflutna har konstruerats och utvecklats genom historien.

Avhandlingen kretsar kring två frågor: dels hur man från medeltidens början till mitten av 1700-talet såg på forntiden, dels hur man under samma period förhöll sig till fornlämningar och fornsaker i Sverige. De två frågorna hör samman. Författaren anser nämligen att synen på det förflutna var avgörande för hur man förhöll sig till de forntida lämningarna.

En utgångspunkt i Jensens resonemang är att föreställningar om historien och dess lämningar alltid bottenar i större ontologier. Den ontologi som åsyftas är religionen. Enligt Jensen fanns det i huvudsak två sätt att se på historien under perioden. Om man inte såg den som en barbarisk tid såg man den som en storhetstid. Båda dessa synsätt bottenade i den kristna ontologin. De som hade en negativ historiesyn var antingen lutherskt ortodoxa eller anhängare av framstegstanken. I det lutherskt ortodoxa perspektivet framstod forntiden som en hednisk och därmed ogudaktig tid. Utifrån framstegstanken framstod forntiden snarare bara som ett outvecklat stadium i mänsklighetens historia. Den gemensamma nämnaren hos dem som hade en mer positiv syn på forntiden var att de var göticister. Bland dem var ofta den så kallade guldålderstraditionen stark.

Parallellt med dessa åskådningar existerade olika apokalyptiska föreställningar. En av dem gick under namnet *mundus senescens*, ungefär "den åldrande världen". Enligt denna föreställning innebar historien en process mot allt sämre tider. Den negativa trenden berodde ytterst på syndafallet och innebar att världen sakta men säkert höll på att förfalla – åldras, helt enkelt.

Med sitt perspektiv fördjupar Jensen diskussionen om den svenska göticismen. Mot bakgrunden av den kristna historiografin, som med nyans och detalj-skärpa målas upp i avhandlingen, framstår göticismen inte längre som särskilt konstlad. Johannes Magnus, Johannes Bureus, Olof Rudbeck med flera får här sent omsider upprättelse. Samtidigt får göticismens belackare sig en känga. De som kritiserat göticismen för att vara verklighetsfrämmande har uppenbarligen inte förstätt från vilken verklighetsuppfattning den utgick.

Även i fråga om fornlämningskonceptioner framkallar Jensens resonemang aha-upplevelser hos läsaren. Exempel: Enligt *mundus senescens*-tanken gick världen mot allt sämre tider. Alltså hade det varit bättre förr, och inte bara bättre, allting hade också varit mycket större: människorna, djuren, växterna och så vidare. Därför är det kanske inte så konstigt att man trodde på jättar. Jättarna kopplades ofta samman med fornlämningar, särskilt gravar och resta stenar. Även de mest framstående antikvarierna under 1600-talet trodde på den historiska förekomsten av jättar. Tron på jättar var alltså inte enbart ett folkligt påhitt, som så ofta hävdats tidigare, utan en religiöst förankrad föreställning om den historiska människan och världen.

Avhandlingen bidrar med kunskap om vilka forntids- och fornlämningsuppfattningar som fanns under perioden och likaledes med förståelse för vilka idé-mässiga grundvalar dessa vilade på. Men trots den epistemologiska problematiseringen i avhandlingens inledningskapitel och det arkeologihistoriska anslaget i avhandlingens slutkapitel, behandlar Jensen inte frågan om hur dessa uppfattningar skapades, bearbetades och förmedlades. Analysen saknar såväl ett makt-perspektiv som ett samhälleligt resonemang. Det är kanske orätt att kritisera Jensen på den här punkten, eftersom han faktiskt aldrig utger sig för att anlägga ett sådant perspektiv eller föra sådana resonemang i ämnesbehandlingen. Det är dock svårt att låta bli att fundera över kunskapsproduktionens och -förmedlingens villkor i detta fall. Den historieskrivning och fornforskning som Jensen studerar var i huvudsak en statsangelägenhet, särskilt under senare delen av undersökningsperioden, vilket bland andra Bo Bennich-Björkman, Stina Hansson och Patrick Hall tidigare visat. Få historieverk tillkom och få antikvariska företag skedde på andra initiativ än statsmaktens under denna tid.¹ Hur påverkade detta före-

1. Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författar-ämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, Uppsala 1970; Stina Hansson, *Svenskans nytta, Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet*, Göteborg 1984 och Patrick Hall, *The Social Construction of Nationalism. Sweden as an Example*, Lund 1998.

ställningarnas uppkomst, innehåll och spridning? Resonemanget utgör måhända ett stickspår i sammanhanget, men det visar om inte annat att Jensens studie förmår att generera nya frågor inom historievetskaperna.

Johanna Widenberg

Arthur Burns, *The Diocesan Revival in the Church of England c. 1800–1870*, Oxford Historical Monographs, Clarendon, Oxford 1999. 344 s.

Arthur Burns har tagit sig an en omfattande uppgift, då han i ett nytt perspektiv vill undersöka reformerna av stiftsstrukturerna i Church of England under perioden 1800 till 1870. Tyngdpunkten ligger dock på perioden 1820–1850. Möjligen beror detta på att hans viktiga doktorsavhandling från 1990 behandlade en liknande tematik, begränsad till tiden 1825–1865. Genom sin nya bok, med vidare tidsramar, demonstrerar Burns ännu tydligare än i sin avhandling, att reformerna av kyrkans stiftsstruktur började långt före 1830-talet, en uppfattning som tidigare har varit gängse. Owen Chadwick har exempelvis i sin inflytelserika *Victorian Church* i två band betonat 1830-talets avgörande betydelse för återupplivandet av kyrkan, och han har i denna tolkning fått många efterföljare.

Flera reformer genomfördes förvisso centralt under detta årtionde. The Reform Acts 1832 medförde en demokratisering av parlamentet och en försvagning av kyrkans politiska makt. Vidare grundades The Ecclesiastical Commission år 1835, en central kyrklig instans vilken fick till uppgift att se över de brister som fanns i kyrkan. Bland annat sökte man minska prästers innehav av flera tjänster samtidigt. En reform av tionesystemet genomfördes sedan år 1836 för att minska de stora löneskillnaderna inom kyrkan. Mest har tidigare forskning fokuserat på enskilda biskopars betydelse som ledare i denna reformperiod. En viktig tes har varit att biskop Samuel Wilberforce var den förste biskop som demonstrerade vad en biskop egentligen skulle vara, det vill säga en kyrklig ledare. Den högkyrkliga Oxfordrörelsens teologi har även framställts som en viktig påverkan på enskilda biskopars vilja att förbättra sin verksamhet under 1840- och 1850-talen. Denna rörelse verkade nämligen som ett svar på hoten mot kyrkan på 1830-talet från dess kritiker. Burns menar att reformer började ske redan i början av 1800-talet – och i vissa avseenden till och med nådde sin kulmen på 1820-talet – och att de lokala initiativen var mycket större i förhållande till statliga reforminitiativ än vad man tidigare antagit.

Burns vill således nyansera det tidigare dominerande perspektivet, då han menar att forskningen har inriktat sig alltför mycket på själva biskopsämbetet utan att tydligt sätta in biskoparnas verksamhet i en kontext. Han undersöker utifrån ett mycket omfattande källmaterial en stor del av verksamheten i stiftet och visar på att initiativ till reformer inte bara kom ovanifrån, utan även konstituerades på

lokalnivå av det lägre prästerskapet. Biskoparnas visitationer sågs tidigt som ett viktigt medel för att återuppliva stiftet, men utvecklingen av denna institution influerades i första hand av det lägre prästerskapet och lekmännen, menar Burns. De reformerande prästerna tillhörde dessutom olika teologiska riktningar och var såväl högkyrkliga som lågkyrkliga, även om vad han benämner ortodoxt högkyrkliga "pre-tractarians" (föregångare till Oxfordrörelsen) var den viktigaste kraften, eftersom många av de ledande personerna tillhörde denna riktning. Som stöd vid visitationerna hade biskoparna ärkediakoner, vilka spelade en allt viktigare roll i implementeringen av reformerna i stiftet. Omkring 1870 hade Church of England en väl fungerande infrastruktur som sammanband församlingspräster med stiftsinstitutionen. Detta var resultatet av ett långvarigt arbete med införande av nya tjänster, omorganisering av existerande jurisdiktion och tillskapande av nya stift. Ett stiftsmedvetande började växa fram redan i början av 1800-talet och konsoliderades på 1870-talet.

Den bok Burns har författat utgör på många sätt ett synnerligen viktigt bidrag till den viktorianska kyrkohistorien och reviderar tidigare uppfattningar. Han nyanserar den tidigare forskningen och visar med stor tydlighet att den äldre tolkningen, som alltför mycket har betonat centrala reforminitiativ, nu måste kompletteras med en delvis annan bild av skeendet. Den framväxande stiftsmedvetenheten under den första hälften av 1800-talet bidrog till lokala reforminitiativ som samverkade med de centralt statliga. En mindre anmärkning mot detta annars så upplysande arbete är att Burns möjligen i högre grad kunde ha lyft fram den starka kritik som riktades mot kyrkan från liberaler och företrädare för väckelsen under 1820-talet. Troligen bidrog denna kritik, som kan karakteriseras som antiklerikal, mer till att påskynda reformer i stiftet än vad som nu görs gällande. Men denna anmärkning förtar inte det imponerande resultat som Burns har nått fram till.

Jakob Evertsson

Karin Sarja, *"Ännu en syster till Afrika". Trettiosex kvinnliga missionärer i Natal och Zululand 1876–1902*, Studia Missionalia Svecana LXXXVIII, Uppsala 2002. 366 s.

Att skriva om genus och kristen mission har lockat flera forskare på senare tid. Vad som här framför allt intresserat är i vad mån och på vilket sätt missionsverksamheten bidrog till kvinnlig emancipation och till att utveckla ett mer aktivt kvinnoideal. Detta är också temat för missionsvetaren Karin Sarjas doktorsavhandling om kvinnliga svenska missionärer i Sydafrika. Arbetet tar avstamp i nyare kvinno- och genushistorisk forskning, som kopplas till missionsvetenskaplig teoretisk diskurs.

Den protestantiska kristna missionen var ett utflöde av 1800-talets väckelser, och i stort sett varje samfund och kyrkogemenskap drev sin egen missionsverksamhet. Sarja har studerat de 36 kvinnor som var verksamma inom Svenska kyrkans, Helgelseförbundets och Svenska Fribaptistsamfundets mission i Natal och Zululand kring sekelskiftet 1900. De flesta av dessa kvinnor vistades i Afrika som missionärshustrur, men Sarja har valt att beteckna även dessa som missionärer. Genom denna semantiska strategi kan hon konstatera att majoriteten svenska missionärer i området var kvinnor. Men det material hon använder speglar främst de ogifta kvinnornas levnadsöden i missionens tjänst, och det är också dessa som står i fokus för hennes arbete. Kvinnorna hade själva valt att bli missionärer, och följde alltså inte med enbart som hjälpredor till sina män. Enligt sin definition av kvinnlig missionär gör Sarja ingen skillnad mellan gifta och ogifta, men hennes studie illustrerar tydligt att det fanns en klar skillnad mellan dessa båda grupper och att de ogifta kvinnorna hade större möjligheter att ta egna initiativ och arbeta självständigt. Detta gällde särskilt inom Svenska kyrkan, där den lutherska hushållsideologins syn på kvinnans kall som exklusivt knutet till rollen som maka och mor fortfarande var stark och där kvinnornas underordning under den manliga missionsledningen därför var klart markerad.

I de båda frikyrkosamfundena hade, enligt vad Sarja konstaterar, kvinnorna en mera självständig ställning, och här tilläts de också delta i de missionskonferenser som ordnades för att reglera arbetet. Dessa kvinnor, de ogifta såväl som de gifta, kallades, till skillnad från de kvinnor som var knutna till Svenska kyrkans mission, för "missionärer". I Svenska kyrkan var denna beteckning förbehållen männen. Men kvinnorna tilläts inte utföra prästerliga funktioner, och inom Fribaptistsamfundet, där kvinnor under den första tiden uppträtt som predikanter, antogs ett förbud mot kvinnlig predikoverksamhet. Inom de tre undersökta samfundena ägnade sig kvinnorna framför allt åt undervisning, barnhemsverksamhet och sjukvård, alltså åt sysslor som inte utmanade den rådande borgerligt liberala genusordningen.

Sarjas arbete är välskrivet, materialnära och lättläst, och hon har lyft fram en viktig aspekt i den svenska kvinnoemancipationens historia. Jag ifrågasätter emellertid hennes vida definition av begreppet kvinnlig missionär. Vissa av de gifta kvinnorna, särskilt inom de båda frikyrkorna, har uppenbarligen haft ett "missionskall" och fungerat som missionärer. Men att ge även de kvinnor, vilkas verksamhet främst bestod i att vara maka, mor och hjälpreda åt sin man, detta epitet anser jag vara minst sagt missvisande. Med denna metod skulle man ju exempelvis kunna kalla alla hustrur till män i den högre statliga förvaltningen för ämbetsmän. Vidare saknar jag jämförelser över konfessionsgränserna. Den katolska kyrkan bedrev vid denna tid en omfattande missionsverksamhet världen över, och här spelade inte minst de kvinnliga ordnarna en viktig roll. Ordenssystrarnas arbete har behandlats i en rad nyare arbeten, vilka Sarja kunde ha anknutit till.

Dessa små kritiska invändningar förtar emellertid inte värdet av detta gedigna och tidvis spännande arbete om kvinnorna i den svenska missionen i Sydafrika.

Yvonne Maria Werner

Sebastian Haffner, *Geschichte eines Deutschen. Die Erinnerungen 1914–1933*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2002. 304 s.

Historiker har skrivit hyllmeter om sambandet mellan första och andra världskriget, hur dolkstötslegenden blev ett vapen i nazisternas händer, hur revanschlystnaden eldade massorna. För den vetgirige finns det tusentals artiklar, specialstudier och monografier att tillgå. Det är därför uppseendeväckande när en bok på detta tema i ett slag blir bästsäljare i boklådan, pliktlektyr i skolan och allmänt samtalsämne i akademien. Det var nämligen vad som hände när Sebastian Haffners *Geschichte eines Deutschen. Die Erinnerungen 1914–1933* publicerades i Tyskland år 2000.

Storheten i *Geschichte eines Deutschen* består i Haffners förmåga att gestalta och frambesvärja det förgångna, dess villkor, stämningar och vardagsliv. Sällan har de psykologiska mekanismer som låg till grund för mellankrigstidens höger-radikalism skildrats så pregnant som här. Det är en finstämd och insiktsfull betraktelse över barndomens och ungdomsårens Tyskland, en ögonvittnesskildring som ramas in av samtidens krig, kriser och konvulsioner.

Sebastian Haffner föddes som Raimund Pretzel 1907. Hans boksyntaxe far stammade ur enkla förhållanden, men kunde tack vare begåvning och flit ta sig till Berlin. Där steg han snabbt i graderna, nådde en chefsbefattning i kulturministeriet och lät sina barn växa upp i ett tryggt protestantiskt hem, präglad av liberala värden, bildningsidealism och plikt känsla. Sebastian Haffner blev sin fars son och kombinerade framgångsrika juridikstudier med stora kulturella intressen. Det ödesdigra året 1933 avlade han examen.

Efter nazisternas maktövertagande fick Haffner bevittna hur den rättsstat som han var satt att tjäna snabbt förvittrade till ett innehållslöst hölje, när hävdvunna lagar över en natt upphörde att gälla. Villrådig och olycklig drog han sig fram på tillfälliga uppdrag, innan han och hans judiska hustru slutligen flydde till Storbritannien 1938. I exil tvangs han med stigande oro betrakta utvecklingen i sitt gamla hemland, men fann i samma stund sin uppgift: att förklara Tyskland både för världen och för tyskarna själva. År 1940 gav han ut *Germany. Jekyll & Hyde* under det tagna namnet Sebastian Haffner, ett namn som skulle föra tankarna till det goda i den tyska traditionen, symboliserat av Mozarts Haffnersymfoni. I boken nagelfor han nazismen, blottlade strukturer och gendrev vanföreställningar. Efter kriget återvände Haffner till Tyskland och var fram till sin död

1999 verksam som journalist och författare till historisk litteratur, däribland biografier över Churchill och Hitler.

Efter Haffners död fann hans barn ett nära nog fullständigt manuskript till en personlig politisk biografi. Den hade påbörjats i brittisk exil under våren 1939 men avbrutits av krigsutbrottet. Textfragmenten fogades samman och utkom år 2000 i Tyskland under titeln *Geschichte eines Deutschen*. Två år senare fann en tysk forskare ett tidigare okänt avslutningskapitel, som direkt inlemmades i nya upplagor av boken, däribland den som här recenseras.

I fyrtio kapitel leder Haffner läsaren genom sina politiskt tumultartade uppväxtår. Första världskriget, kapitulationen, revolutionshotet, hyperinflationen, återhämtningen, depressionen, nationalsocialismens frammarsch – allt betraktar vi med pojkens och den unge mannens ögon. När Haffner gör halt har nazisterna gripit makten och iscensatt rikriktningen av det tyska samhället.

Sebastian Haffner är storartad i rollen som *Zeitzeuge*, tidsvittne. I inledningen av sin bok berättar han om hur han som pojke hänfördes av första världskriget. Han lärde sig att skulden till kriget var Frankrikes revanschlystnad, Storbritanniens merkantila avund och Rysslands barbari. Han tog starka intryck av den militaristiska propogandan och förvandlades ”till fanatisk chauvinist och hemmaringare”. Haffner skildrar hur hans generation, född under seklets första årtionde, utvecklade en egen *Weltanschauung* med erfarenheterna från världskriget som grundplåt. Det fanns mycket som bidrog till nazismens senare framgångar, skriver Haffner, men de hade inte sin rot i ”frontupplevelsen” utan i den tyske skolpojken krigsupplevelser, i den positiva grundvision av kriget som fenomen som alstrades 1914–1918.

I skildringen av nationalsocialismen belyser Haffner det allmänmänskliga i det bruna våldsväldet. Hans största förtjänst är att han vågar avdemonisera nazisterna och blottlägga det generella i deras psykologi. Haffner visar hur nazisterna spelade på rädslan för ensamhet och längtan efter gemenskap. ”Kamratskapet”, noterar han efter att ha vistats en kort tid i nazisternas träningsläger, ”avlägsnar totalt känslan av eget ansvar, både i medborgerlig bemärkelse och, ännu värre, i religiös. En människa som lever i kamratskap är befriad från alla bekymmer för sin existens, för allt det hårda i kampen för tillvaron.”

Sebastian Haffners *Geschichte eines Deutschen* är både ett stycke värdefull historieskrivning och ett humanistiskt testamente. Det är därför glädjande att boken snabbt översattes till svenska och publicerades som *En tysk mans historia. Minnen 1914–1933* (2002) av Norstedts. Efter att ha läst både den tyska och den svenska versionen står det klart att översättaren Karin Mossdal ligger nära originalet, ofta alltför nära. Mossdal överför sak och innehåll, men Haffners stilkonst, den som i mycket bär upp texten, hittar hon aldrig fram till. Bokens litterära lyster går förlorad.

Johan Östling

Kevin Passmore, *Fascism. A Very Short Introduction*, Very Short Introductions, Oxford University Press, Oxford 2002. 162 s.

Den här typen av korta introduktioner till breda och komplexa ämnen brukar oftast lida av att de är så förenklade att de blir oanvändbara eller rent av ger en felaktig bild av det som skall introduceras. Ett annat problem brukar vara att mer teoretiska perspektiv får stryka på foten till förmån för ett mer narrativt innehåll, alternativt att den lilla teoretiska förankring som finns är föråldrad.

Sedd i detta perspektiv är Kevin Passmores bok ett gott undantag. Författaren lyckas nämligen med bedriften att i ett mycket litet format både skissera en bred bild av fascismens historiska utveckling och att något diskutera teoribildningen på området. Bokens referenslista är kort – endast 28 titlar finns upptagna – men naggande god för den som vill läsa vidare på ett högkvalitativt sätt. En invändning man möjligen skulle kunna ha, är att referenserna har en anglosaxisk slagsida, men detta är samtidigt försvarbart, eftersom merparten av den bästa nyare litteraturen om fascismen har producerats av brittiska och i viss mån amerikanska forskare.

Passmore inleder med att diskutera de olika tolkningsvarianter som har applicerats på fenomenet fascism, och går sedan vidare till definitionsproblematiken. Passmores egen definition av fascismbegreppet är kanske inte helt lyckad, eftersom den är litet väl utbroderad och därigenom blir ganska vag och oanvändbar. Hans definition är också problematisk eftersom den beskriver fascismen som en högerideologi, och till på köpet som både extrem och radikal höger på samma gång, samtidigt som flera av de forskare han bygger på anstränger sig för att hitta skiljelinjerna mellan fascismen och den extrema och radikala högern. Den som är speciellt intresserad av definitionsproblematiken gör därför bäst i att gå direkt till exempelvis Roger Eatwell, Stanley Payne eller Roger Griffin istället för att ta den föga förenklande omvägen via Passmores bok.

Tyvärr bidrar dessa teoretiska tillkortakommanden även till att dra ner kvaliteten på bokens avslutande kapitel, som speciellt fokuserar på fascismens förhållande till rasism och nationalism, samt på genus- och klassaspekter på fascismen. Detta är synd, för dessa kapitel är annars väl tänkta, men inte lika väl utförda. Passmore skall dock ha en eloge för att han faktiskt uppmärksammar ras-klass-kön-triaden och dess betydelse både inom fascismen som sådan och som teoretiskt och metodologiskt verktyg för att ytterligare kunna förklara fascismen och dess dragningskraft.

Dessa svagheter till trots är Passmores bok i högsta grad att rekommendera. Det lilla formatet är välmatat, och Passmore har lyckats undvika alltför grova förenklingar. Boken ger på ett inte oävet sätt just det den lovar i titeln, en mycket kort introduktion till fascismens historia och historiografi. Inte minst borde boken kunna vara användbar på översiktskurser i politisk historia, eller som ett för-

sta steg för nyfikna studenter som vill lära sig mer, något som för övrigt också gäller för övriga titlar i denna ganska omfattande serie "fickboksintroduktioner" från Oxford University Press.

Lena Berggren

Mario König & Bettina Zeugin (Hrsg), *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht*, Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Pendo, Zürich 2002. 619 s.

År 1996 hamnade Schweiz i världens blickfång. Nya uppgifter gjorde gällande att alplandet under andra världskriget hade varit ekonomiskt sammantvinnat med Nazityskland i en tidigare oanad omfattning. Landets banker beskyldes för att ha lagt beslag på mördade judars tillgångar efter kriget och för att fortfarande förvara naziledarnas stulna guld. Den schweiziska regeringen, förbundsrådet, beslöt att gå till botten med anklagelserna. I december 1996 tillsattes *Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg* (UEK), en oberoende vetenskaplig kommission under ledning av ekonomhistorikern Jean-François Bergier.

Åren 1997–2002 publicerade Bergierkommissionen 25 omfångsrika rapporter om Schweiz under andra världskriget. Arbetet möjliggjordes av att forskarna fick relativt fri tillgång till bankers och andra företags arkiv, handlingar som tidigare har varit underkastade sträng sekretess. Trots sitt omfång är rapportserien långtifrån heltäckande; ämnesvalen har i allt väsentligt bestämts av de oegentligheter som utlöste debatten. I fokus står sålunda frågor om ekonomiska relationer, flyktingpolitik och gottgörelsen efter kriget.

Som avslutning utgavs även en sammanfattning av kommissionsledamöterna Mario König och Regina Zeugin. Det är denna bok – även tillgänglig i fransk, italiensk och engelsk översättning – som är föremål för denna recension. På 600 sidor presenteras förtjänstfullt ett rikhaltigt och innehållsdigert koncentrat av projektet.

I ett inledande kapitel redogör författarna för UEK:s utgångspunkter. De framhåller att de genomgående har anlagt ett *Opferperspektive* på historien; så betraktas exempelvis restitutionsärenden efter 1945 ur de judiska offrens synpunkt, vilka berövades sin egendom under krigsåren. Här kommer ett humanistiskt patos till uttryck, närt av projektets politiska drivkrafter. Denna explicita deklaration är ovanlig i vetenskapliga verk, men i detta fall har det knappast inverkat menligt på vare sig angreppssätt eller analys.

Det andra kapitlet vigs åt en fyllig bakgrundsteckning, där Schweiz historia under förra hälften av 1900-talet avtecknar sig mot en bred europeisk fond. Efter första världskriget trädde det neutrala Schweiz fram som en ekonomiskt och teknologiskt betydelsefull nation. Inrikespolitiskt var tiden fram till mitten av 1930-

talet turbulent, kännetecknad av spänningar mellan etablissemangen, arbetarrörelsen och de högerradikala krafterna. Från 1935 dämpades dock motsättningarna när de demokratiska partierna enades om en politik som kunde föras i neutralitetens och den nationella samlingens tecken. I krigsårens kringrända Schweiz förstärktes självuppfattningen om landet som ett europeiskt särfall, som *le balcon sur l'Europe*, som med handel och humanitära insatser bidrog till det goda i världen utan att befläcka sitt namn. Under decennierna efter kriget upphöjdes denna föreställning till allmän sanning.

Ett av Bergierkommissionens uppdrag var att problematisera denna historiska självbild. I de följande fyra kapitlen sammanfattas i tur och ordning fyra områden som alla på sitt sätt skänker historien fler nyanser: flyktingpolitiken, de ekonomiska förehavandena, rättspraxisen och efterkrigstidens restitution. UEK har inte dragit sig för att hudflänga den stundom människovidriga politik som fördes av den schweiziska regeringen.

Behandlingen av judiska flyktingar stämmer till eftertanke. Redan under mellankrigstiden fördes en restriktiv flyktingpolitik, men mot slutet av 1930-talet inskränktes asylbegreppet ytterligare, bland annat genom att inte inkludera förföljda judar. De schweiziska flyktingorganen, ofta genompyrda av främlingsfientlighet och antisemitism, begick sina största försyndelser 1942–1943, när de under ett års tid höll gränserna helt stängda för judar på flykt undan förintelse. Därigenom bidrog de till att nationalsocialisterna kunde förverkliga sina mål. Ett annat uppseendeväckande exempel rör nazisternas krav på att schweiziska dotterbolag i Tyskland skulle avskeda alla judar. Schweiziska firmor som Nestlé och Geigy tillmötesgick härvidlag nationalsocialisterna med anmärkningsvärd beredvillighet.

Kritiken till trots är boken inte en glödande anklagelseakt. Författarna vinnlägger sig om att föra in varje händelse i sitt historiska sammanhang, de påtalar hur beroende Schweiz var av handel med utlandet, de ser den förda politiken i ljuset av de mörka tiderna. Den bild de presenterar är sammansatt.

Avslutningskapitlet, ämnat för bokslut och utblick, blir dessvärre en torso. I mångt och mycket inskränks det till en sammanfattning av en sammanfattning. De försök som görs till en helhetstolkning av Schweiz under andra världskriget är inte övertygande. Därmed blottas tydligare än tidigare det imponerande projektets stora brist: de begränsande utgångspunkterna. Ty ett politiskt motiverat forskningsprojekt ger inte med nödvändighet riklig vetenskaplig utdelning. Bergierkommissionen har efter fem års tid genomlyst vitala aspekter på schweizisk nutidshistoria, men de kringskurna frågeställningarna omöjliggör en syntes med större räckvidd. I inledningen noterar författarna att de inte kunde slutföra ett antal delstudier, däribland en som skulle behandla eliter och ideologier. Om den hade kunnat genomföras, liksom studier av mer idé- eller kulturhistorisk art, hade mycket varit vunnet. Om det dessutom hade parats med fler internationella

jämförelser, varför inte i form av en komparation med Sverige, hade ännu mer kunnat vinnas.

Johan Östling

Roger Fjellström & Stephen Fruitman (red), *Sidor av Förintelsen*, Studentlitteratur, Lund 2000. 237 s.

Antologin, som innehåller tio uppsatser, närmar sig det tyska folkmordet på Europas judar ur en rad olika aspekter. Volymen emanerar från en internationell konferens i Umeå 1998 med temat "Förintelsen: Vittnesmål – Förståelse – Lärdomar". Författarna kommer från skilda discipliner och uppsatserna har ett högst skiftande ämnesinnehåll. Bokens första del behandlar utmaningen för kollektivet och den andra delen utmaningen för individen.

I sin initierade och elegant uppbyggda uppsats dissekerar Stéphane Bruchfeld historierevisionisternas tillvägagångssätt och argumentation. Uppsatsen är nyttig läsning för var och en som konfronteras med historierevisionistiska argument.

Stig Hornshøj-Møllers uppsats om hetsfilmen *Der ewige Jude* från 1940 vill jag gärna lyfta fram. Filmen, som tillkom på Hitlers order, ses av författaren på goda grunder som ett viktigt steg mot Förintelsen. Filmen var en uppmaning till folkmord. I det ockuperade Polen kunde man få de bilder av getton och traditionell judisk slakt som man önskade. Hitler gav själv klartecken för visning bland partifolk, men reaktionerna på slaktscenerna var så starka att de klipptes bort i biografversionen. Författaren menar att filmen, hanterad på rätt sätt, kan fungera som ett utmärkt underlag för en analys av hur en folkordsmentalitet skapades.

Paul Levine har i sin uppsats naturligtvis alldeles rätt i att det är förunderligt att intresset bland svenska historiker varit så begränsat för Förintelsen. Säkert har han också rätt om de viktigaste orsakerna; Förintelsen sågs som något utanför Sveriges historia och "myten om neutraliteten", det vill säga efterkrigstidens nationella konsensus kring neutralitetspolitiken under kriget bidrog till att Förintelsen marginaliserades. Punktvis driver han dock sina teser väl hårt. Det blir till exempel sökt att påstå att Alf W Johansson skulle förbigå folkmordet på judarna "med tystnad" eftersom han i en uppsats 1997 talat om "grymheter och judeförföljelser". Levine lägger accenterna annorlunda än i sin avhandling, där hösten 1942 fick utgöra en viktig brytpunkt i flyktingpolitiken varefter Sverige med "byråkratiskt motstånd" mötte Tyskland. Här understryks istället att "[Sverige] bidrog med praktiskt taget ingenting i kampen mot Hitlertyskland" (s 93). En randanmärkning kan riktas mot översättningen. Det blir missvisande till exempel när "historiography" översätts med historiografi, det vill säga historieskrivningens historia, istället för med historieskrivning. Upplysningen om att Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord i Uppsala skulle vara det första institutet

i Europa med denna inriktning är knappast riktig. Fritz Bauer Institut i Frankfurt am Main har varit verksamt i cirka tio års tid.

Statsvetaren Alan Milchmans och filosofen Alan Rosenbergs synnerligen initierade uppsats kring förintelseminnet har särskilt intresse. Ansatsen är diskutrande och författarna tvekar inte att själva ta ställning på ett allmänt normativt plan. För att underbygga sina resonemang utreder de på det begränsade utrymmet en rad centrala begrepp inom minnesforskningen. Med inspiration från bland andra Nietzsche hävdar de att Förintelsen kan infogas i en kritisk historia, där minnesgemenskaper efter en bearbetning av minnet kan finna en balans mellan hägkomst och glömska. Med Nietzsches ord kan människan utnyttja sin "plastiska kraft" och dra minnet "inför tribunalen, nogsam undersöka och slutligen fördöma det". (s 108) Minnet får därmed en framtidsinriktning. De understryker med Tom Segevs ord att vad vi kan iakttä är ett pågående "slag om minnet och meningen hos Förintelsen". (s 101) De ser en reell fara med den minnesfixering med sakralisering och mystifiering kopplad till etnisk tillhörighet som Charles S Maier har skrivit om. Minnet blir då något hämmande och negativt och kan användas mot andra. Tzvetan Todorovs har benämnt de två typerna av minnen "exemplariskt" respektive "bokstavligt minne".

Bokens första del avslutas med en uppsats av den engelske historikern Dan Stone kring hur Förintelsen som fenomen ska förstås. Han diskuterar bland annat huruvida Förintelsen ska ses som ett brott i västerländsk tanketradition.

I bokens andra del behandlar några uppsatser förövarnas drivkrafter vilket är välkommet eftersom denna aspekt varit underbelyst. Den norske filosofen Arne Johan Vetlesen menar att det för förövaren handlar om att kunna låta på en existentiell smärta. Med stöd av Zygmunt Bauman betonar han att det moderna samhället medför att varje handlande person blir en liten kugge i systemet som inte känner sig ansvarig för sina handlingar. Psykologen Marika Lindbom-Jakobsen gör en intressant analys av Costa Gavras *Music Box*. Filmen handlar om en ungersk pilkorsare som efter kriget emigrerat till USA men där småningom hinns ikapp av sitt eget förflutna. Filmen visar både den unge mannens väg till delaktighet i folkmordet – även här betonas auktoritetstron – och mekanismerna kring förträngningen efter kriget. Terapeuten Maria Modig skriver i sin uppsats om Stanley Milgrams berömda lydnadsexperiment där han fick 60 procent av dem som deltog i försöket att fullfölja ett experiment där försökspersonen trodde att han/hon utsatte en annan person för strömstötar som var så kraftiga att personen hade kunnat dö. Intressant nog ökade lydnadsbenägenheten om försöksledaren fanns i samma rum. Även här understryks hur förövarna överläter sitt ansvar på ledaren. Mordig återger Görings ord: "Mitt samvete heter Adolf Hitler."

Volymen avslutas med två uppsatser av bokens redaktörer. Filosofen Roger Fjellström behandlar utifrån olika moralfilosofiska traditioner innebörden i begreppen offer och offerskap. Han talar om en Mörkrets moral till skillnad mot

den Ljusets moral som filosoferna vanligtvis uppehåller sig kring. Stephen Fruitman skriver intresseväckande om musikaliska försök att gestalta Förintelsen. En viktig utgångspunkt är att det är legitimt att skildra Förintelsen i konstnärliga former. Att konsten gör en fikionalisering av historiska händelser särskiljer den inte från historieskrivningen som också presenterar *en* berättelse bland flera möjliga.

Sammantaget ger antologin en rad nya insikter. Det har blivit en viktig bok som säkerligen redan har funnit sin plats på kurslitteraturlistor inom flera ämnen.

Pär Frohnert

Josephine Askegård, Kjersti Bosdotter & Klaus Misgeld, *Kvinnor tar plats. Arbetsmarknad och industriarbete på 1900-talet*, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm 2002. 187 s.

Denna antologi är resultatet av möten mellan amatör- eller grävforskare, representanter för fackliga organisationer, kvinnliga och manliga industriarbetare samt akademiska forskare. Den ingår i ett projekt om kvinnliga arbetare på manliga industriarbetsplatser, som bedrivits med stöd från Delegationen för industri-samhällets kulturarv. Det är lovvärt med konferenser och seminarier, där olika grupper av människor med skilda erfarenheter kan träffas för utbyte av synpunkter och erfarenheter utifrån ett gemensamt intresse att dokumentera eller utforska ett givet område. Trots detta kan man lugnt påstå att det ofta finns en klyfta mellan amatörforskare och akademiska forskare. "Proffsforskarna kan aldrig få den kontakt med människorna som grävforskarna har. De kan aldrig ställa de 'rätta' frågorna eftersom de saknar kunskaper om allt sådant som inte finns nedskrivet – som själva livet, till exempel!", hävdar Maud Jansson från LO i förordet till antologin. Detta kategoriska påstående om att akademiker enbart skulle bygga sitt vetande på det skrivna ordet motsägs av det ökande intresset för intervjuer även bland historiker med oral history som ett särskilt forskningsfält. Det motsägs också av det faktum att det finns många akademiker med erfarenhet från arbets- och yrkesliv utanför den akademiska världen. Att ställa de "rätta" frågorna handlar inte enbart om praktisk erfarenhet av och kunskap om hur en industriell arbetsplats ser ut med buller, smuts och avsaknad av toaletter för kvinnor eller hur den fungerar med monoton, stress och underordning. Det handlar också om att analysera och sätta in iakttagelser och resultat i både bredare och djupare sammanhang.

Antologins bidrag, som är mycket varierande, är till största delen skrivna av akademiska forskare. Grovt sett kan de delas in i två grupper, dels sådana som behandlar det kvinnliga industriarbetet som sådant, dels sådana som tar upp

olika aspekter på och delfrågor rörande kvinnliga industriarbetare under 1900-talet. Exempel på det förra är Maria Hambergs beskrivningar av kvinnors industriarbete på 1960- och 1970-talen, vilka till stor del är en sammanfattning av en inom projektet producerad gräv-rapport *Kvinnors erfarenheter*. Andra bidrag som behandlar det kvinnliga industriarbetet är Gun Johanssons skildring av de "glömda" kvinnorna inom industrin, de hemarbetande silverpolererskorna och lampsömmerskorna i Eskilstuna under 1920–1970-talen samt Lars Hanssons porträtt av tarmrenserskan Alda Nilsson på 1930-talet. Exempel på det senare gäller frågor som kvinnor och strejker med bidrag av Eva Schmitz och Susanne Fransson & Christer Thörnqvist, vidare frågorna om kvinnoarbetslösheten och kampen för likalön med Bill Sunds, Lars-Evert Larssons och Gunilla Petersons uppsatser samt genusarbetsdelningen med Nina Almgrens, Ingela Schånbergs, Gunilla Petersons, Lina Rylanders och Paavo Bergmans uppsatser. Även de kvinnliga industriarbetarens förhållande till det lokala och det centrala facket samt till arbetsgivarna belyses, framför allt när strejker, kvinnoarbetslösheten och kampen för likalön behandlas. Lina Rylander visar att inbrytningen av kvinnor på järn- och stålindustrins område på 1940-talet gav upphov till strategier från det lokala, manligt präglade, fackets sida som innebar särbehandling av kvinnorna för att skydda de manliga arbetarnas intressen.

Frågan om den starkt genusuppdelade arbetsmarknaden inom industrin speglas på flera sätt. Det sker bland annat med utgångspunkt i arbetsdelningen mellan män och kvinnor på en och samma arbetsplats. Det framgår också av den könsuppdelade industrin med kvinnor främst inom konsumtions- och livsmedelsindustrin. Det finns också en ideologisk dimension av denna fråga som innebär att kvinnor i huvudsak ses som hemarbetande eller som arbetande inom den offentliga vården och omsorgen eller mer betraktas som en reservarbetskraft till industrin i tider av brist på arbetskraft. Exempel på detta ger Nina Almgrens och Ingela Schånbergs uppsatser. Till sist behandlas den genusuppdelade arbetsmarknaden även i ett lokalt perspektiv med utgångspunkt i industriarbetarstaden Norrköping. För detta bidrag står Gunilla Peterson.

Om en särskild uppsats ska lyftas fram får det bli Lars Hanssons porträtt av tarmrenserskan Alda Nilsson på Tomelillaslakteriet. Bidraget förmedlar bilden av en självständig, fackligt aktiv kvinna och hennes begränsade valmöjligheter vad gällde försörjning och arbete på den skånska landsbygden i slutet av 1930-talet. Det är en mikrostudie som både beskriver den tunga och illaluktande arbetsplatsen och belyser större strukturella sammanhang med industrialiseringen och förädlingen av jordbruks- och livsmedelsproduktionen.

Hur ska huvudrubriken på denna antologi, "kvinnor tar plats", tolkas och hur rimmar den med de huvudresultat som antologins olika bidrag pekar på? Är det verkligen så att kvinnor tar plats på bekostnad av andra grupper som män eller invandrare, eller att deras inbrytningar på mansdominerade arbetsplatser blir

bestående. Ingenting tyder på detta, utan istället handlar det om mer tillfälliga inbrytningar. Ekonomhistorikern Inger Jonsson skriver till och med inledningsvis att "i många stycken erbjuder forskningen om kvinnors industriarbete en nedslående läsning", eftersom genusarbetsdelningen är så stark och segregerad till kvinnors nackdel, även om den förändras bland annat till följd av ny teknik (s 12). Snarast är huvudintrycket, när det gäller manliga industriarbetarplatser, att kvinnor på nåder får plats när de behövs som reservarbetskraft eller när det råder brist på manliga arbetare. Inte heller är det något arbete som skänker utveckling och stimulans; tvärtom vittnar intervjuerna som grävforskarna gjort med kvinnliga arbetare verksamma under 1960- och 1970-talen om maktlöshet och monoton i arbetet samt om att valet av industriarbete för många kvinnor skedde mer av en slump (Hamberg, s 24–28). Även om antologins titel kan framstå som motsägelsefull med hänsyn till de tendenser som så tydligt kommer fram i flera av uppsatserna, så ger volymen på flera punkter viktiga bidrag och inblickar i det ganska fragmentariskt utforskade området kvinnliga industriarbetare och deras villkor. Här finns betydligt mer att göra både för akademiska forskare och grävforskare.

Ann-Katrin Hatje

Håkan Blomqvist, *Socialismens sista sommar. Essäer om 1900-talets förhoppningar och sorger*, Carlssons, Stockholm 2002. 230 s.

I Södertörnshistorikern Håkan Blomqvists senaste bok *Socialismens sista sommar* skildras 1900-talet i 28 kortare och populärt hållna essäer, där seklets "förhoppningar" och "sorger" omtalas i en mängd sammanhang. Rulltrappans historia, tvångsteriliseringarna och arbetarstadsdelen Södermalm är några av dem. De flesta av artiklarna har tidigare publicerats i Socialistiska partiets veckotidning *Internationalen*, där författaren länge varit redaktör och ansvarig utgivare. Att förena ett stort antal korta artiklar i en samlingsvolym för alltid med sig vissa problem; det finns inte så stort utrymme för enskilda fördjupningar och helhetsintrycket blir gärna en aning fragmentariskt. Detta gör dock inte så mycket när en författare, som i detta fall, så väl lyckas fånga de stora sammanhangen i enskilda händelser och människors perspektiv.

Den tydligaste röda tråden i Blomqvists bok löper genom den stora världspolitiska scenen, som är beskriven utifrån en ibland markant trotskistisk förståelseram. Författaren tar konsekvent de arbetande klassernas och de förtryckta gruppernas parti. Stundom är framställningen triumfatorisk, men i grunden bottenar den i tragedin som genre. Det är historien om hur förhoppningarna om en ny socialistisk värld ständigt dränkts i sorg, när de gång på gång krossats av kapitalism, fascism eller stalinism. Ibland blir tonen nästan uppgiven, läsaren kan för-

ledas att tro att förhoppningarna om en bättre värld snarast hör det förgångna till, senast under "socialismens sista sommar" 1968. Men jag antar att Blomqvist med sin bok tvärtom vill använda historien för att visa att den är föränderlig, att en annorlunda värld är möjlig även i framtiden.

Ett annat framträdande tema i boken är den dolda, mindre kända historien, den som sällats bort i de stora berättelser som dominerat både i Väst och i Öst. Blomqvist tycks ha föresatt sig att de tystade röst. Ett exempel är den franska polisens massmord på kanske ett par hundra civila algerier i Paris den 17 november 1961, som ju knappast fått samma utrymme i historieskrivningen som exempelvis den nästan samtida Sharpvillemassakern i Sydafrika.

Håkan Blomqvist hör till de svenska akademiska historiker som bäst har förmågan att förena sitt vetenskapliga värv med den viktiga tredje uppgiften. Han skriver på ett mycket sympatiskt och inlevelsefullt sätt utan att det på något vis går ut över den intellektuella skärpan. Han har skrivit en bok som inte döljer ett politiskt engagemang, men som för den skull inte påtvingar läsaren en specifik världsbild. Det är ju så mycket vanligare med böcker som är raka motsatsen.

Samuel Edquist

Jens Holger Schjørring (red), *Nordiske folkekirker i opbrud. National identitet og international nyorientering efter 1945*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2001. 548 s.

I denna brett upplagda antologi, som är ett resultat av det av Nordiska Ministerrådet finansierade forskningsprojektet *Norden och Europa*, redogör 35 forskare från samtliga nordiska länder för de nordiska folkkyrkornas utveckling efter 1945. Ett övergripande syfte med projektet har varit att sätta in den kyrkliga utvecklingen i Norden i ett vidare europeiskt och internationellt perspektiv och att belysa de politiska, kulturella och mentalitetsmässiga förändringarna under perioden. I förordet lyfter projektledaren Jens Holger Schjørring särskilt fram det växande amerikanska inflytandet, kalla kriget och de genomgripande kulturella förändringarna på 1960-talet med dess nya ungdomskultur och solidaritetsaktioner med tredje världen. En gemensam teoretisk utgångspunkt är sekulariseringsproblematiken, vilken i anknytning till den tyske historikern Hartmut Lehmann behandlas som ett komplext fenomen med många bottenar. Med denna utgångspunkt blir sekularisering en kulturell process som karakteriseras av avkristning och minskat kyrkligt inflytande i samhället men som inte nödvändigtvis innebär att religionen som sådan försvinner. Antologin är indelad i sju temakapitel, vilka inleds med en generell översikt följd av länderuppdelade underkapitel. De teman som tas upp är de nordiska kyrkornas syn på omvärlden vid krigsslutet, det kyrk-

liga hjälparbetet till det krigshärjade Europa, folkkyrkornas förhållande till statsmakten och de politiska partierna, väckelsetraditionerna i det nordiska samhället, folkkyrkorna och skolan, de ekumeniska relationerna samt den teologiska utvecklingen.

I det första kapitlet undersöks kyrkornas förhållningssätt till de rättsuppgörelser som skedde efter andra världskriget, där de ledande kyrkliga företrädarna manade till moderation och där man också framhöll sin egen skuld. Ett undantag var Sverige, där samhällets kollektiva ansvar, exempelvis för den förda flyktingpolitiken, inte togs upp till diskussion. I kapitel två belyses det kyrkliga biståndsarbetets betydelse för de lutherska folkkyrkornas internationalisering och uppbrott från den tidigare förhärskande nordeuropeiskt lutherska orienteringen. Här verkade den nordiska väckelsetraditionen, vilken tas upp i det fjärde kapitlet, i motsatt riktning. Väckelsefolket, som på många håll utgjorde församlingarnas kärna, fasthöll ofta vid en mer nationell kyrklig diskurs och ställde sig avvisande till internationellt ekumeniskt arbete och samverkan inom ramen för organisationer som Kyrkornas Världsråd. I fråga om det ekumeniska arbetet, vilket analyseras i kapitel sex, har Svenska kyrkan spelat en ledande roll, medan starka lutherskt konfessionella strömningar inverkat negativt på det utomprotestantiska ekumeniska arbetet i Danmark. I antologins tredje och femte kapitel behandlas den politiska dimensionen av den kyrkliga verksamheten och kyrkornas inflytande på skolväsendet. Till skillnad från i nästan alla andra länder i Europa var de nordiska folkkyrkorna statskyrkor, vilket innebar att statsmakten kunde lagstifta även i frågor som rörde inomkyrkliga angelägenheter. Ett exempel är frågan om kvinnors tillträde till prästämbetet, där det uppstod konflikter mellan kyrkliga och politiska intressen. Ett annat gemensamt drag är religionsundervisningens försvagade ställning i skolan. I samtliga länder utom Finland bröts kopplingen mellan offentligt skolväsende och kristen trosförmedling. Bokens sista kapitel ägnas den teologiska utvecklingen, vilken karakteriserades av en förstärkt inriktning på teologihistoriska, religionssociologiska och socialetiska frågor. Ett annat karaktäristikum var att den vetenskapliga teologins kyrkliga anknytning successivt försvagades.

Antologin är, som synes, rik på perspektiv och infallsvinklar, och den tematiska indelningen har möjliggjort en komparativ ansats där gemensamma utvecklingslinjer och nationella särdrag lyfts fram. De olika bidragen är emellertid mycket olika till sin karaktär, och någon sammanfattande konklusion har därför inte varit möjlig att ge. Men i en efterskrift framhåller Schjörning den betydelse som nordisk samverkan spelat i kyrkliga sammanhang.

Yvonne Maria Werner

Olli Vehviläinen & Attila Pók (eds), *Hungary and Finland in the 20th Century*, Studia Historica 68, Finnish Literature Society, Helsinki 2002. 201 s.

Denna samling av essäer är slutresultatet av en konferens i Helsingfors 1998, där både finska och ungerska historiker deltog. Boken har enligt redaktörernas inledande ord två teman: den politiska utvecklingen i Ungern och Finland under mellankrigstiden samt de båda staternas positionering i den internationella politiken 1945–1990. Redaktörerna menar att en jämförelse mellan länderna är intressant, trots att det finns många historiska, politiska och kulturella skillnader. Det geopolitiska faktumet att dessa två nationer har legat i zonen mellan öst och väst (Mellaneuropa eller "Europe Between"), gör det komparativa angreppssättet fruktbart. Förutom en introduktion och tio artiklar rymmer samlingen en deltagarförteckning samt ett index.

Attila Póks bidrag är en intressant och koncis undersökning av hur det ungerska samhället bearbetade det nationella traumat efter första världskriget. Letandet efter orsaker och förklaringar till de stora territoriella förlusterna skapade ett behov av syndabockar. Pók tar upp tre dåtida förklaringsmodeller: ökad liberalism, bristen på liberalism samt den habsburgska skulden. Anmärkningsvärt är att även om den judiska minoriteten inte nämndes av de personer som representerade de olika förklaringsmodellerna, var det många som stämplade judarna som skyldiga till landförlusterna.

Fyra av bidragen behandlar politiska ideologier och partier i Ungern och Finland 1919–1945. Vesa Vares jämför de konservativa partierna i respektive land och kommer till slutsatsen att den finska konservatismen var parlamentarisk till sin karaktär, medan den ungerska var auktoritär, även om det också fanns en rad likheter. Juhani Myllys analys av agrarpartierna under mellankrigstiden visar att den auktoritära konservativa regimen var orsaken till att de ungerska bondeorganisationerna hade svårt att erhålla någon större politisk makt, till skillnad från i Finland där demokratiseringsprocessen nått längre. Zsuzsa L Nagy undersöker liberalernas roll som politisk opposition i mellankrigstidens Ungern. Hon menar att tillväxten av liberala partier var långsam och att deras svaghet låg i de olika grupperingarnas oförmåga att samarbeta med varandra och med socialdemokraterna. Vidare behandlar Péter Sipos det fascistiska Pilkorspartiet och dess maktövertagande i Ungern den 16 oktober 1944. Sipos beskriver partiets ideologi "Hungarism", formulerad av ledaren Ferenc Szálasi, som en idé om ett nationalistiskt imperium med välordnad ekonomi och social ordning där det inte fanns någon plats för den judiska minoriteten.

Aila Lauha analyserar den lutherska kyrkans roll som politisk och ideologisk maktfaktor i mellankrigstidens Finland. Lauha menar att kyrkan påverkade det finska samhället ideologiskt och intellektuellt, medan det konkreta politiska inflytandet minskade avsevärt under denna tidsperiod.

Artiklarna i den andra delen av samlingsvolymen behandlar efterkrigstiden. Vesa Saarikoski definierar här faktorer som bundit och binder ihop de små nationerna i Mellaneuropa. Vidare tar han upp tre forskningsområden där komparativa studier mellan Ungern och Finland vore önskvärda och fruktbara: Perioden 1945–1948 då det är intressant att fråga sig varför Finland inte kom under sovjetiskt styre; tiden från 1956 och framåt samt tiden efter kommunismens fall, då en "Back to Europe"-mentalitet rådde i båda länderna.

Jarmo Oikarinen koncentrerar sig på hur Östeuropa behandlades i den amerikanska utrikespolitiken under perioden 1945–1968. Oikarinen gör bland annat en exposé över debatten kring kalla krigets orsaker och tar upp de två huvudströmningarna i debatten: traditionalisterna och revisionisterna.

De två sista bidragen penetrerar det politiska läget i Ungern direkt efter kriget. László Borhi beskriver i sin essä det sovjetiska styrets införande och hur den sovjetiska makten upprätthölls fram till 1953. Borhi kommer fram till att det sovjetiska maktövertagandet inleddes genom ekonomisk kontroll över statens finanser och infrastruktur, som i sin tur fick allvarliga politiska konsekvenser genom att den ungerska självständigheten urholkades och förbindelserna västerut skadades.

Slutligen behandlar István Vida hur de allierade agerade genom the Allied Control Commission (ACC) i Ungern 1945–1947. Storbritanniens och USA:s svaga närvaro gav de sovjetiska kommissionärerna utrymme att styra. Vida menar att ACC bidrog till att fascismen eliminerades och att demokratiseringsprocessen startades, dock med sikte på att kommunismen enligt sovjetisk modell snart skulle kunna ta över.

Antologin innehåller ett antal intresseväckande artiklar, men lyckas inte helt och hållet leva upp till sitt syfte. Enbart tre av författarna anlägger ett tydligt komparativt perspektiv, medan resten av bidragen i stort sett bara behandlar Ungern. Detta kan bero på att få finska eller ungerska historiker är experter på båda ländernas politiska historia, vilket en av författarna också nämner. Ett mera uttalat komparativt upplägg hade kunnat besvara fler intressanta frågor, som till exempel hur den ungerska kyrkan agerade i politiska frågor jämfört med den finska samt vilken roll Sovjetunionen hade i den finska efterkrigspolitiken i komparation med Ungern. Sammanfattningsvis menar jag dock att boken är både läsvärd och lärorik för den som vill veta mer om Ungerns och Finlands politiska historia.

Laura Palosuo

Benkt Konnander, *Rapport från Edenmans departement. Universitetspolitiken i ecklesiastikdepartementet 1957–67*, Stockholm 2002. 120 s.

Före detta handläggare och experter vid ecklesiastikdepartementet har bildat en projektgrupp för att ge en inifrånbild av verksamheten under Ragnar Edenmans tid som departementschef. Benkt Konnander har sammanställt resultatet i en rapport, som dels bygger på offentligt material, dels på inofficiellt material som arbetspromemorior och minnesanteckningar. Dessutom har arbetsgruppen intervjuat ett trettiotal personer som hade insyn i reformarbetet vid departementet. Syftet har varit att ge en bredare bild av utvecklingen än den som de officiella källorna kan erbjuda. Projektgruppens uttalade förhoppning är att resultaten kan ligga till grund för fortsatt forskning på området.

Under 1950- och 1960-talen skedde en mycket stor expansion av den högre utbildningen. Det blev resultatet av de stora utredningarna U 55, U 63 och U 68. Universitetsutbildningen övergick från att vara tillgänglig för ett fåtal till att rikta sig till allt fler. Mellan åren 1957 och 1967 ökade antalet studenter från 27 000 till 90 000. Den omfattande utbyggnaden av den högre utbildningen hade både social utjämning och effektivitet som mål. Denna dubbla ambition har dragit internationell uppmärksamhet till sig, och den framhålls stundom som unik. Bakom den förda politiken låg dock även andra orsaker. Regionalpolitiska hänsyn spelade till exempel stor roll. Umeå universitet hade knappast, intygar Konnander, grundats om det inte funnits starka regionalpolitiska skäl. Ett norrländskt universitet föll inte i förstone uppsaliensaren Edenman i smaken. Det föreföll honom olyckligt att splittra resurserna till fler lärosäten än till dem som redan fanns. Men efterhand fick tanken fäste, bland annat genom intensiv lobbying från förhoppningsfulla västerbottningar.

Edenman ville också på ett tidigt stadium grunda ett sjätte universitet. De hetaste kandidaterna var Örebro och Linköping. Detta mötte dock hårt motstånd på annat håll i regeringskansliet. Finansminister Sträng avvisade förslaget som ekonomiskt oförsvarbart och krävde ett bättre underlag för att överhuvudtaget kunna ta ställning i frågan. En kompromiss blev universitetsfilialerna i Örebro, Linköping, Karlstad och Växjö. Under tiden som frågan utreddes utsattes aktörerna för ihärdiga påtryckningar från företrädare för respektive region. Inrikesministern, och kronobergaren, Rune Johansson sågs till exempel ofta i departementets korridorer, för att verka för en filial i Växjö.

En viktig orsak till att universitetsfilialerna inrättades var att universitetens filosofiska fakulteter hotade att sprängas av alla studenter. Även då var det nämligen populärast att läsa humaniora och samhällsvetenskap – och omvänt var det alltför få studenter som ville bli ingenjörer och tekniker. Problemet känns igen: Hur skulle man locka ungdomar att läsa naturvetenskap och teknik, för att sedan ta jobb i industrin? Humaniora och samhällsvetenskap, å sin sida, skulle kanske

tvingas att tillämpa antagningspärrear för att inte svämmas över av den bildningstörstande begävningsreserven. Tanken på spärrade utbildningar avvisades dock av de tunga namnen i ecklesiastikdepartementet, liksom av Universitetskanslersämbetet. I stället skulle studenterna varsamt styras till de nyttigaste ämneskombinationerna, som bland annat borde innehålla ekonomistudier.

Universitetspolitiken utsattes för omfattande påtryckningar utifrån. När det gäller riksdagsmännens inflytande verkar det mestadels ha förekommit på politisk nivå, utan tjänstemännens kännedom. Av Edenmans uttalanden kunde de emellertid dra slutsatser om dessa informella kontakter: "Jag hörde av Blidfors...". En viktig roll som påtryckare, då som nu, spelade också SFS, även på så sätt att många därifrån sedan kom att arbeta vid departementet. Fram till 1964 års förvaltningsreform spelade däremot universitets- och högskoleorgan och centrala myndigheter, till exempel Universitetskanslersämbetet, en mycket liten roll i utformningen av universitetspolitiken. Jämfört med idag var också medias intresse för utbildningspolitik obetydligt. Att rikta sig till media var inte heller något prioriterat arbete i departementet.

Rapporten är en kärleksfull skildring av arbetet i departementet. Tiden under Edenman beskrivs av författaren som "en guldålder i svensk universitetspolitik". Vad erbjuder då rapporten läsaren, som inte redan är känt? Den som förväntar sig skvallor och anekdoter från departementet blir troligen besviken på ett tidigt stadium. Boken är skriven på ett torrt, sakligt, och föga publikfriande sätt. Uppläggningsen är huvudsakligen kronologisk, utom vad gäller forskning och forskarutbildning som ägnas ett speciellt avsnitt. Dispositionen förstärker knappast läsoplevelsen. Rapporten innehåller dock en hel del intressant informell information, inte minst i noterna, som kan vara nyttig för forskare. Den ger också perspektiv på dagens utbildningsdebatt genom att erinra om att många företeelser har diskuterats under lång tid. Det mest spännande inslaget i boken är, enligt undertecknad, beskrivningen av relationerna mellan Edenman och Sträng. Finansministern stoppade ofta utbildningssatsningarna, när de hotade att bli alltför kostsamma, vilket ledde till spänningar mellan departementen. Att det skulle vara personliga motsättningar bakom de tidvis frostiga relationerna avvisas dock av Konnander; förhållandet mellan Sträng och Edenman var knappast hjärtligt men alltid sakligt.

Lars Geschwind

Robert Elson, *Suharto. A Political Biography*, Cambridge University Press, Cambridge 2001. xxi + 389 s.

Under mer än tre decennier, mellan 1967 och 1998, var Suharto Indonesiens president och utövade under denna tid ett avgörande inflytande på Indonesiens och

Sydostasiens politiska, ekonomiska och sociala utveckling. Trots sin centrala betydelse och långa tid vid makten var – och förblir – Suharto som person i mångt och mycket ett mysterium. Hans kyliga och reserverade hållning, den tillbakadragna livsstilen och hans ovilja att ge intervjuer under sin tid vid makten gör det svårt att komma den förre presidenten inpå livet och tränga under den välregisserade officiella bilden av Suharto som en plikttrogen och samvetsgrann landsfader.

Robert Elson, historiker och professor vid School of Asian and International Studies vid Griffith University i Brisbane, har tagit sig an uppgiften att författa den första oberoende biografien över Suharto. Den bild som Elson tecknar av den förre presidenten ligger i vissa avseenden nära den officiella bilden. Suharto framstår sålunda som målmedveten, hårt arbetande, läraktig, duglig, plikttrogen, enkel till sitt leverne och fast övertygad om sin historiska uppgift att bringa politisk stabilitet och ekonomisk utveckling till Indonesien. Elson visar emellertid också på andra, mindre smickrande, drag i hans personlighet, i synnerhet hans bristande intellektuella intresse och beläsenhet, hans smala och enkelspåriga visioner av Indonesiens framtid, hans närmast barnsliga tilltro till javanesiska etiska aforismer, hans misstro mot folkliga politiska aspirationer, hans misstänksamhet mot alternativa politiska strömningar – vare sig dessa var islamiska, liberala eller kommunistiska – och hans kalla hänsynslöshet mot politiska och andra motståndare.

Den Suharto som Elson beskriver hamnar långt ifrån de beskrivningar som under senare år har dominerat både i Indonesien och omvärlden av Suharto som en korrupt och maktfullkomlig diktator. Som Elson påpekar, visade Suharto under sin militära karriär fram till mitten av 1960-talet få tecken på politiska ambitioner, utan framstod framför allt som en plikttrogen, professionell officer. Han utmärkte sig också vid den här tiden – liksom senare under sin tid som president – för sina enkla vanor, till skillnad från många av Jakartas ledande politiker och militärer som redan under 1950- och 1960-talen hade utvecklat smak för det goda livet och inte tvekade att engagera sig i diverse korrupta praktiker för att kunna tillfredsställa denna smak.

I det avseendet finns det också väsentliga skillnader mellan Suharto och många andra samtida diktatorer, till exempel Ferdinand Marcos eller Mobutu Sese Seko. Trots anklagelserna om att Suharto under sin tid som president ackumulerade en betydande förmögenhet, var korruption för Suharto i första hand ett medel för att uppnå sociala och politiska mål – inte att berika sig själv. Elson är också noga med att betona Suhartos insatser för att få till stånd den utomordentliga ekonomiska utveckling som Indonesien genomgick under hans ledning. Suhartos tragedi var att han inte tycktes inse de skadeverkningar som den efterhand alltmer utbredda korruptionen hade på ekonomin – något som visade sig med full kraft när den ekonomiska krisen drabbade Indonesien 1997 – och på regimens och hans egen legitimitet. Han tycktes särskilt oförstående inför den utbredda avsky som

hans barns iögonfallande affärer väckte, särskilt under hans sista år som president.

Tragisk är överhuvudtaget bilden av Indonesien under Suhartos sista decennium vid makten. Från slutet av 1980-talet blev presidenten alltmer isolerad och omgiven av sykofanter, samtidigt som han personligen kom att dominera den politiska maktstrukturen i en tidigare oöverträffad omfattning. Hans "Nya ordning", som regimen kallade sig själv, framstod som alltmer fossiliserad och oförmögen att anpassa sig till de nya politiska och sociala aspirationer som decennier av ekonomisk utveckling hade producerat. Regimen bemötte istället alla försök till mer genomgripande sociala och politiska förändringar med misstänksamhet, ostracism, manipulation eller repression. Följden av denna politik, som Suharto ytterst bar ansvaret för, blev att han, då han slutligen tvingades avgå i maj 1998 efter omfattande folkliga protester mot hans styre, lämnade ett "ödeland av politiska idéer" bakom sig.

Elsons framställning är inte bara en biografi över Suharto; den är också en läsvärd och balanserad – om än ibland något i överkant detaljrik – historia över indonesisk samtidspolitik. Som sådan kan den läsas med god behållning av den som vill ha en gedigen introduktion till de senaste decenniernas politiska utveckling i landet. Bokens främsta förtjänst är dock att den, genom att synliggöra Suhartos personliga, intellektuella och strategiska dispositioner, kastar nytt ljus över denna utveckling. På så sätt fungerar Elsons biografi som ett nödvändigt komplement, eller rent av motvikt, till de många försök som gjorts att beskriva den Nya ordningen utifrån komparativa och teoretiska utgångspunkter. Trots de många viktiga insikter som sådana analyser har genererat, ter det sig omöjligt att förstå regimen och dess kvarlätenskap utan att förstå de utgångspunkter och överväganden som påverkade dess mest centrala och dominerande aktör. Det är framför allt i det avseendet som Elsons biografi utgör ett viktigt bidrag till förståelsen av den samtida indonesiska politiska historien och dagens försök att få till stånd en demokratisk utveckling i världens fjärde största land.

Stefan Eklöf